

ABDURAUF FITRAT: MILLIY MODERNIZATSIYA LOYIHASIDAN SOVET QATAG‘ONIGACHA

Ikromjon Xabibjonov

filologiya fanlari doktori (DSc), professor,

Yoqubova Nasibaxon Rasuljon qizi.

Qo‘qon davlat universiteti, Gumanitar fanlar va tillar fakulteti,
“O‘zbek tili va adabiyoti” ta‘lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23499755>

Annotatsiya. *Maqsad: Abdurauf Fitratning ma‘rifiy-siyosiy va ilmiy faoliyati bilan sovet davridagi qatag‘on jarayonining tarixiy bog‘liqligini o‘rganish. Metodlar: o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi o‘n ikki tadqiqot biografik, tarixiy-qiyosiy hamda intellektual tarix metodlari asosida tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *Abdurauf Fitrat; jadidchilik; qatag‘on; modernizatsiya; Buxoro; til siyosati; matnshunoslik; tarixiy xotira*

KIRISH

XX asr boshlaridagi Turkiston tarixini faqat imperiyalar almashinuvi yoki siyosiy inqiloblar tarixi sifatida o‘qish yetarli emas. Bu davr, avvalo, “jamiyat qanday yangilanishi kerak?” degan savol atrofida kechgan intellektual kurashlar davri edi. Abdurauf Fitrat ana shu bahslarning eng serqirra vakillaridan biri bo‘lib, uning faoliyati adabiyot, ta‘lim, siyosat, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, matnshunoslik va davlat boshqaruvini birlashtirdi. Shu bois Fitratning qatag‘on qilinishini faqat 1937–1938-yillardagi terrorning yakuniy epizodi sifatida emas, balki mahalliy ziyolilar yaratgan bilim va taraqqiyot modelining tobora torayib borishi jarayonida tahlil qilish zarur.

Adeeb Khalid jadidlar va bolsheviklarni 1920-yillarda Markaziy Osiyo kelajagi uchun turlicha modernlik tasavvurlarini ilgari surgan ikki intellektual kuch sifatida ko‘rsatadi [1, 1–26-b.]. Bu yondashuv Fitrat tarixini tushinishda muhim: u sovet tizimiga oddiy “qarshi” yoki “tarafdor” bo‘lgan shaxs emas, balki zamonaviylikning boshqa yo‘lini tasavvur qilgan ziyoli edi. Tadqiqot savoli – Fitratning ma‘rifiy va ilmiy faoliyati uning qatag‘on qilinishi tarixini qanday kengroq tushuntiradi? Mazkur maqola Fitrat taqdirini ma‘rifat, siyosiy islohot, ilmiy institutlashuv va repressiya bosqichlarining ichki bog‘liqligi asosida tahlil qiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot tarixshunoslikka tayangan sifat tahlili shaklida bajarildi. Manbalar korpusiga Fitrat, jadidchilik va sovet davridagi madaniy siyosat haqidagi o‘zbek, rus hamda ingliz tilidagi o‘n ikki ilmiy ish kiritildi. Biografik metod orqali Fitrat faoliyatining Istanbul, Buxoro va sovet davridagi bosqichlari qiyoslandi; intellektual tarix yondashuvi esa adibning ma‘rifiy, siyosiy va ilmiy tashabbuslari orasidagi davomiylikni aniqlashga xizmat qildi.

Manbalar uch mazmuniy toifada o‘qildi: jadidchilik va ma‘rifat konsepsiyasiga oid tadqiqotlar; Buxoro islohotlari hamda milliy identitetga doir ishlar; repressiya va tarixiy xotirani

yorituvchi tadqiqotlar. Har bir toifada muallifning dalillari va talqinlari qiyoslanib, yakuniy umumlashmalar alohida shakllantirildi. Tadqiqot yangi arxiv materiallari yoki mustaqil statistik natijalar taqdim etishni da'vo qilmaydi; undagi natijalar chop etilgan tarixshunoslikni qiyosiy sintez qilishga asoslanadi.

Maqolada manbalarni til bo'yicha ajratish ham metodik vazifa bajaradi. O'zbek tadqiqotlari Fitratning ichki intellektual muhitini, uning adabiy-ilmiy merosi va jadidchilik bilan bog'liqligini chuqur yoritadi; rus tilidagi ishlar Buxoro islohotlari hamda sovet davridagi milliy siyosatning institutsional fonini ochadi; ingliz tilidagi tarixshunoslik esa bu jarayonlarni imperiya, millat va modernlik haqidagi keng nazariy bahslar ichiga joylashtiradi. Uch tarixshunoslik an'anasini bir nuqtada tutashtirish Fitratni faqat milliy qahramon yoki repressiya qurboni sifatida emas, balki Markaziy Osiyodagi XX asr modernizatsiya tajribasining faol subyekti sifatida ko'rishga imkon beradi.

NATIJALAR

Ma'rifatparvarlik dasturining shakllanishi

Begali Qosimov Fitratning Istanbuldagi tahsil yillarini uning dunyoqarashi shakllangan muhim davr sifatida yoritadi [6, 75-b.]. Istanbul tajribasi Fitrat uchun G'arbga taqlid qilishdan ko'ra, musulmon jamiyatining ichki imkoniyatlarini qayta ko'rish maktabiga aylandi. Uning “Munozara” va “Bayonoti sayyohi hindi” kabi asarlarida Buxoro jamiyatining qoloqligi faqat tashqi bosim bilan izohlanmaydi; ta'limning eskirishi, boshqaruvdagi sustlik, ilmiy tafakkurning zaifligi va ijtimoiy mas'uliyat yetishmasligi ham tanqid qilinadi.

Hamidulla Boltaboyev “Munozara”ni Fitratning jadidona islohot konsepsiyasini tushunish uchun tayanch manba sifatida ko'rsatadi [5, 138-b.]. Dilorom Alimova esa jadidchilik negizidagi ma'rifatparvarlikni jamiyatni ilm-fan va zamonaviy bilim orqali yangilashga qaratilgan keng harakat sifatida talqin qiladi [7, 80-b.]. Demak, Fitrat uchun maktab islohoti mustaqil maqsad emas edi. U yangi inson tipini, ya'ni dunyoni tanqidiy tushunadigan, til va tarixini biladigan, siyosiy va ijtimoiy mas'uliyatni his qiladigan shaxsni shakllantirish vositasi edi.

Buxoro islohotlari va siyosiy faoliyat

1917-yildagi Buxoro voqealari Fitrat qarashlarining siyosiy amaliyotga o'tgan muhim bosqichidir. V. L. Genis Buxorodagi islohotlar atrofidagi kurashni amirlik hokimiyati, Yosh buxoroliklar va Rossiyadagi inqilobiy o'zgarishlar kesishgan murakkab jarayon sifatida ko'rsatadi [3, 18–37-b.]. Bunday kontekst Fitratni keyingi sovet tergov hujjatlaridagi siyosiy yorliqlar orqali emas, 1910-yillar oxiridagi islohotchi dastur mantiqi orqali ko'rish zarurligini anglatadi.

Fitratning siyosiy faoliyatida davlatni yangilash, ta'limni rivojlantirish va milliy kadrlar tayyorlash g'oyalari markaziy o'rin tutdi. Bahrom Irzayev tadqiq etgan “Ko'mak” tashkiloti faoliyati ham jadidlarning xorijda tahsil oladigan yoshlarni qo'llab-quvvatlash orqali professional milliy elita yaratishga intilganini ko'rsatadi [12]. Shunday ekan, jadidlar nazarida siyosiy mustaqillik yoki islohot malakali mutaxassislar, zamonaviy ta'lim va mustaqil ilmiy tafakkursiz barqaror bo'la olmas edi.

1920-yillar boshida Fitrat Buxoro Xalq Sovet Respublikasida turli davlat lavozimlarida faoliyat olib bordi. Biroq sovet siyosiy tizimi markazlashgani sari jadid arboblarning mustaqil

tashabbuslari uchun maydon toraydi. Sergey Abashin 1923-yilda Buxoro hukumatidagi tozalashlar oqibatida Fitrat va boshqa jadid arboblarning lavozimidan chetlatilganini qayd etadi [4]. Bu voqeani shaxsiy mansab yo‘qotish deb emas, mahalliy islohotchi elita bilan markazlashayotgan sovet hokimiyati o‘rtasidagi siyosiy masofa kengayganining belgisi sifatida ko‘rish mumkin.

Til, adabiyot va ilmiy maktab

Fitratning siyosiy maydondan chekinishi uning intellektual faolligini to‘xtatmadi. Aksincha, til, adabiyot tarixi, musiqa, manbashunoslik va matnshunoslikdagi ishlari uning milliy modernizatsiya dasturining ilmiy bosqichini tashkil etdi. Sergey Abashin Fitrat singari jadidlarning “chig‘atoy” tushunchasi orqali turkiy madaniy meros va yangi identitet o‘rtasida aloqa yaratishga uringanini ko‘rsatadi [4]. Bu yerda tarixiy merosga murojaat konservativ ortga qaytish emas, zamonaviy millat uchun tarixiy xotira va ilmiy lug‘at yaratish vositasi edi.

Orzigul Hamroyeva Fitrat faoliyatini o‘zbek matnshunosligi va manbashunosligi shakllanishi bilan bog‘lab, jadidchilik “ilm va ma‘rifatdagi yangilanish” sifatida ham namoyon bo‘lganini ta‘kidlaydi [10, 253-b.]. Fitratning “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” singari yodgorliklarga murojaati qadimiy matnni shunchaki nashr qilish emas, milliy adabiy tarixni ilmiy asosda tiklashga urinish edi. Ilhom G‘aniyev ham Fitrat merosining keyingi fitratshunoslik uchun alohida ilmiy tizim sifatida o‘rganilishi lozimligini ko‘rsatadi [8, 71-b.].

Siyosiy cheklovlar va qatag‘on

1930-yillarda siyosiy va madaniy nazoratning kuchayishi Fitrat singari eski jadidlar uchun mavjud imkoniyatlarni keskin toraytirdi. Adeeb Khalid ularning sovet madaniy tizimidagi holatini qisqa, ammo kuchli ibora bilan “existed on sufferance” deb ifodalaydi va ularni qoralash kampaniyasi “never ebb”ligini yozadi [1, 381-b.]. Ya‘ni ular ma‘lum vaqt ishlashi va ijod qilishi mumkin bo‘lgan, biroq avvalgi jadidlik biografiyasi doimiy siyosiy shubha manbai bo‘lib qolgan.

Fitrat 1937-yilda hibsga olindi va 1938-yil 4-oktabrda qatl etildi. Uning ishi keyinchalik qayta ko‘rib chiqilib, 1957-yilda hukm bekor qilindi. Ammo huquqiy rehabilitatsiya intellektual yo‘qotishlarni avtomatik ravishda tiklamadi. Qatag‘on natijasida Fitratning nomi, asarlari va ilmiy merosi uzoq vaqt to‘liq ilmiy muomaladan chetda qoldi.

MUHOKAMA

Bu jihat Fitratning modernizatsiya modelini o‘z davridagi oddiy ma‘rifiy chaqiriqlardan ajratadi. U taraqqiyotni faqat texnika yoki yangi darslik bilan bog‘lamadi; bilim ishlab chiqarish usuli, ijtimoiy institutlar va siyosiy mas‘uliyat o‘rtasida aloqa ko‘rdi. Shu sababli uning ma‘rifatparvarlik faoliyati tez orada siyosiy islohot masalasiga tutashdi.

Claire Roosien Fitrat va Cho‘lpon kabi o‘tish davri ziyolilarining keyinchalik rasmiy tuzum tomonidan “ultimately devoured” etilganini ta‘kidlaydi [2, 777-b.]. Mazkur fikr repressiyani shaxsiy adovat yoki tasodifiy xato hukm sifatida emas, madaniy maydonning siyosiy qayta tuzilishi bilan bog‘lashga yordam beradi. Zamira Ishanxodjayeva sovet hokimiyatining O‘zbekistondagi madaniy siyosatini o‘rganib, repressiv mexanizmlar bilan “madaniy inqilob” o‘rtasidagi uzviy aloqani ko‘rsatadi [11]. Uning tadqiqotidan kelib chiqadigan muhim xulosa shuki, qatag‘on faqat odamlarni

hibsga olish amaliyoti emas, balki ilmiy va madaniy institutlar ustidan mafkuraviy nazoratni kuchaytirish mexanizmi ham edi.

Fitrat misolida repressiyaning bosqichma-bosqich ishlash mexanizmi ham ko‘rinadi: avval siyosiy maydon torayadi, so‘ng ziyolining avvalgi faoliyati shubhali biografiyaga aylantiriladi, nihoyat ilmiy va adabiy meros ham mafkuraviy mezon orqali baholanadi. Khalid, Roosien va Ishanxodjayeva tadqiqotlarini birgalikda o‘qish aynan shu dinamikani ko‘rsatadi [1; 2; 11]. Shu sababli Fitratning qatl etilishi 1937–1938-yillardagi alohida zo‘ravonlik epizodi emas, undan oldin shakllangan siyosiy cheklov, diskreditatsiya va madaniy nazorat jarayonlarining eng keskin nuqtasi sifatida tushunilishi lozim. Bunday yondashuv qatag‘onni faqat statistik miqyos bilan emas, bilim ishlab chiqarish muhitining buzilishi orqali ham o‘lchashga imkon beradi.

XULOSA

Abdurauf Fitrat tarixini “qatag‘on qurboni” degan bitta ta’rifga sig‘dirish uning tarixiy miqyosini kichraytiradi. U, avvalo, jamiyatni bilim orqali yangilash mumkinligiga ishongan intellektual edi; keyinchalik bu g‘oyani siyosiy islohot, davlat boshqaruvi, til siyosati, adabiyotshunoslik va matnshunoslikda amaliyotga aylantirishga urindi. Uning qatag‘on qilinishi shu sababli faqat bir inson hayotining fojeali yakuni emas, balki mustaqil fikr ishlab chiqaradigan mahalliy ziyolilik maydonining keskin torayishi ramzidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Khalid Adeeb. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca–London: Cornell University Press, 2015.
2. Roosien Claire. “Not By Archives Alone: The ‘Revolution’ in Soviet Central Asian Literary Studies.” Iranian Studies, Vol. 55, No. 3, 2022. P. 777–785. DOI: 10.1017/irn.2022.19.
3. Генис В. Л. Борьба вокруг реформ в Бухаре. 1917 год // Вопросы истории. – 2001. – № 11. – С. 18–37.
4. Абашин С. Н. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – 302 с.
5. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
6. Qosimov B. Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat. – Toshkent: Sharq, 1994. – 155 b.
7. Alimova D. Jadidchilik fenomeni. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
8. G‘aniyev I. Fitrat va fitratshunoslik. – Toshkent: Fan, 2005.
9. Karimov N. “Insoniylikning yuksak martabasi” // Islom tafakkuri. – 2018. – № 1. – B. 28–29.
10. Hamroyeva O. “Fitrat – matnshunos” // in Library. – 2024. – № 1(1). – B. 253–256. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.archive.48249.
11. Ишанходжаева З. Р. Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925–1953 гг.). – Ташкент: Тафаккур, 2011. – 288 с.
12. Irzayev B. Turkiston jadidlarining “Ko‘mak” tashkiloti. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2016.